

MUŞ SANCAĞI DİRLİKLERİ (1604-1605)

Yrd. Doç. Dr. Orhan KILIÇ*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin maddî güç ve insan potansiyelini tespit ve bu gücün devlet eliyle dağıtımını sağlamak amacıyla, kuruluş döneminden itibaren tahrirlere başvurduğu bilinmektedir¹. Bu tahrir işlemleri yeni fethedilen yerlerin durumunu tespit için fethi müteakip birkaç yıl içinde tamamlanırdı. Taht değişikliklerinden sonra veya devletin gerekli gördüğü hallerde tahrirler yenilenmiştir.

İlk tahrir neticelerini ihtiva eden defterlere *defter-i 'atîk*, ikincisine ise *defter-i cedîd* denilmiştir. Şayet üçüncü bir tahrir yapılmışsa, bu durumda en ilkinde *defter-i köhne*, ikincisine *defter-i 'atîk*, üçüncüsüne ise *defter-i cedîd* denilirdi².

Osmanlı Devleti'ndeki klâsik tahrir geleneği XVII. yüzyılın başlarına kadar önemini korumuş ve III. Murad ve I. Ahmed devirlerinden sonra bu gelenek büyük oranda terkedilmiştir. Ancak yeni fethedilen vilâyetler veya düşman eline düşen bir eyâletin tekrar

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ.

1. İlk Osmanlı vekâyinâmelerinde, Orhan Gazi'nin İznik'i fethettikten sonra bölgede tûmâr tevcihinde bulunduğu kayıtlıdır (*Ve ol zamanda Kara Mürsel dirlerdi, bir bahadır varıdi, ol kenarı ol ere virdi. Ol yire Kara -Mürseller dirler. Şimdi dahi ol yirde köyler vardır ve dahi Yaylak-Ova'yı tûmâr erlerine üleşdirüb buyurdu-ki, ol kenarı hüf ideler, tâ ki İstanbul'dan yeni gelüb Urmiya*, Bkz. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, c. I, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, 2. Baskı, Ankara, 1987).

2. Tahrir defterleri ve tahrirlerin nasıl yapıldığı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. II, S. 1,2, İstanbul, 1941, s. 20-59, 214-247; Ömer Lütfi Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (10-14 Kasım 1948, Ankara)*, Ankara, 1952; L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, c. XI, S. 42, Ankara, 1947, s. 299-325; Halil İnalçık; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara, 1987.

geri alınması gibi durumlarda yeni tahrîrlerin yapıldığına da rastlanmaktadır³.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren klâsik tahrîr geleneğinin terkedilmesi, Osmanlı Devleti'nin maddî güç ve insan potansiyelini tespit ve bu gücün dağıtımı konusundaki hesaplarını terketmesi manasında algılanmamalıdır. Terkedilen, *klâsik tahrîr geleneğidir*. Bu yüzyıldan itibaren mufassal, evkâf ve icmâl defterlerine konu olan hesapların, değişik kalemler adı altında yeni defterler halinde tanzim edildiği görülmektedir. Avâriz-hâne defterleri, cizye defterleri, mevâcib defterleri, temettuat defterleri, mukata'a defterleri, vakıf muhasebe defterleri ve zahire defterleri gibi daha birçok defterin, klâsik tahrîr defterlerinden çok daha detaylı olarak tutuldukları söylenebilir. Bu sebeple, XVII. yüzyılın başlarından itibaren tahrîr defterlerine konu olan hesapların tanziminde branşlaşmaya gidildiği ve hatta çoğu kez klâsik tahrîr defterlerinde bulunmayan daha birçok konunun da ele alındığı bir gerçektir.

Tahrîr heyeti, genellikle iki, bazı durumlarda ise üç çeşit tahrîr defteri hazırlardı. Bunlar *mufassal*, *icmâl* ve *evkâf* tahrîr defterleridir. Mufassal defterlerin tanzimindeki amaç, tahrîre konu olan *sancaklar* ve bu sancakların alt birimleri olan *şehirler*, *mahalleler*, *nâhiyeler*, *köyler* ve *mezra'alar* daki maddî gücün tespitidir. İcmâl defterlerinin konusu ise, sancaklardaki maddî gücün görevlilere dağıtımı ve bu dağıtımın tezahürü olan *dirlikler* dir.

Devletin tahrîr yapmasının en önemli sebebi, oluşacak gelirin hazineye girecek ve devlet eliyle sarfedilecek miktarının bilinmesiydi. Bu itibarla, mufassal defterlerin, esasta, icmâl defterlerinin tanzimine kaynaklık ettiği söylenebilir. Nitekim, tahrîr tamamlandıktan sonra muharrîr; meydana gelen defter-i mufassal, cizye defteri, zevâyid defteri, sancak kanûnnâmesi ve müsveddeleri ile mahalli narh hüccetlerini tetkik ve tasdik olunmak üzere merkeze getirir⁴, tutulan kayıtlara bir itiraz yoksa muharrîre iade edilir ve her dirlik sahibine hak ettiği ve gerektiği miktarda gelir tahsisi yapılırdı. Sayım ünitesi olarak dirliklerin esas alındığı bu defter padişâha sunulur, kabul ve tasdik olunduktan sonra başına tuğrası çekilerek defterhâneye gönderilirdi. Bu asıl deftere *defter-i icmâl-i hâkânî* denilirdi. Bu deftere göre düzenlenen ve baş muhasebe ile beyler-

3. Meselâ, XVIII. yüzyılın başlarında Tebriz'in yeniden Osmanlı idaresine girmesiyle III. Ahmed devrinde (1703-1730) buranın tahrîr edildiğini görmekteyiz. Bkz. BA., *Tapu-Tahrîr 908* (III. Ahmed Devri Tebriz Livâsı Tahrîr Defteri).

4. Halil İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XX.

beyine verilen diğer suretler ise, *sûret-i defter* olarak adlandırılırdı. Yeni tahrîr yapıncaya kadar, ortaya çıkacak her türlü anlaşmazlık icmâl defterine göre halledilirdi.

Dirlik tasarruf edenler ve bunların yekûnu de devlet için önemli bir husustu. Zira tımâr tasarruf edenler askerî gücün büyük bir kısmını teşkil ediyordu. Tahrîrin icmâlle görülen işleminde yani tevziat da, devletçe tespit edilen gelirlerden bir kısmının tımârlılara dağıtıldığı malûmdur. Bu dağıtım, genellikle eskiden tasarruf edildiği şekliyle gerçekleşiyordu. Ancak eski tımâr sahiplerine başka yerlerden tımâr tevcih edildiği de olurdu. Bu sebeple, tevzii işinin aynı zamanda yoklama işlevini de gördüğü söylenebilir. Herhangi bir sebepten dolayı (ölüm, azil v.s.), boşalmış olan tımârlara yeni tayinler yapılıyor ve böylece aynı zamanda tımârlı sipahi mevcûdu da tespit ve yoklanmış oluyordu.

Bu incelememizde, klâsik tahrîr geleneğinin terkedilmeye başlandığı ve tımâr sisteminin fonksiyonunu kaybetmeye doğru gittiği I. Ahmed devrine ait, Muş Sancağı İcmâl Defteri'ni değerlendirmeye çalıştık.

Muş Sancağı İcmâl Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrîr Defterleri Tasnifi'nde 730 numarada kayıtlıdır. Van, Adilcevâz, Muş ve Bitlis sancaklarına ait olan bu defterin tamamı 168 sayfa olup, 82-117. sayfalar arası *Defter-i İcmâl-i Livâ-i Muş*'dur.

İlk sayfada I. Ahmed'in tuğrasının bulunması, defterin bu padişâh zamanında tertip edildiğini göstermektedir. I. Ahmed, 22 Aralık 1603 (18 Receb 1012) tarihinde Osmanlı tahtına geçmiştir. Defterdeki en eski derkenâr kaydı 25 Ağustos 1605 (10 Rebiyü'l ahir 1014) tarihlidir⁵. Bu durumda, defterin I. Ahmed'in ilk saltanat yıllarında ve muhtemelen 1604-1605 yıllarında tertip edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Defterin muharrîri hakkında ise hiçbir bilgi mevcut değildir.

I- MUŞ'UN İDARİ DURUMU

Muş, 1514 Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiş⁶ ve 1548'de Van Eyaleti'nin teşekkülünden sonra bu eyale-

5. Van Sancağı'na ait dirliklerin en sonuncusu olan *Tımâr-ı Ali* kaydının sonunda, *sehv ile yazılmayub kalub hâlâ kayd olundı fi 10 R sene 1014 Bâ-hatt-ı nişancı Hamza Paşa et-tevki'î* şeklinde bir derkenâr mevcuttur. Bkz. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s 35.

6. Besim Darkot, "Muş", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, 4. Baskı, İstanbul, 1978, s. 746.

tin bir sancağı olarak idarî taksimatta yer almıştır. Muş'un 1514-1548 yılları arasındaki idarî statüsü hakkında bir bilgiye sahip değiliz. 1520 yılına ait idarî taksimatta Muş Sancağı bulunmamaktadır⁷. Muhtemelen zikredilen yılda Diyarbekir Beylerbeyiliğine bağlı olan Bitlis Sancağı'nın bir nahiyesi olmalıdır.

Muş Sancağı 1578 yılında başlayan Osmanlı-İran harplerine kadar Osmanlı ümerâsı tarafından yönetilen klâsik sancak statüsündedir⁸. Nahcivan hâkimi olan Şeref Han, 3 Aralık 1578 tarihinde Hakkâri hâkimi Zeynel ve Mahmûdî Hasan Bey'in yardımı ile Safevi kuvvetlerinin mukavemetine rağmen Nahcivan'dan ayrılmış ve 10 Aralık 1579 tarihinde Van'a gelmiştir⁹. Van'a geldikten sonra 15 Ocak 1579 tarihinde gönderilen bir hükümlerle Bitlis'in *ocaklık tarrikiyle* kendisine tevcih edildiği bildirilmiştir¹⁰.

Şeref Han'ın Bitlis hâkimi olmasından sonra 17 Şubat 1579 tarihinde Muş sancakbeyliği Şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey'e 210.000 akçe ile tevcih olunmuştur¹¹. Muş Sancağı bir müddet klâsik Osmanlı sancağı statüsünde Ahmet Bey'in sancakbeyliği altında yönetilmiştir. 1 Aralık 1585 tarihli bir hükümlerle, Muş sancakbeyi olarak Ahmed Bey'in adı zikredilmektedir¹². Tarihini tam olarak tespit edememekle birlikte, 1593 yılında önce Muş Sancağı'nın Bitlis hükümetine bağlandığı anlaşılmaktadır. Zira 1593 yılında yapılan tahrîrde Muş Sancağı'nın *Bitlis hâkimi Şeref Han hükümetinden ayrılarak kadimden olageldiği üzre müstakil sancak olarak* kaydedilip 9 Mart 1593 tarihli bir buyruldu ile Canik sancakbeyi Cafer Bey'e tevcih edildiğini görmekteyiz¹³.

Dikkat edilirse, Osmanlı merkezî yönetimi İran harpleri sırasında Muş Sancağı idaresini önce klâsik Osmanlı sancağı statüsü ile Ahmed Bey'e tevcih etmiş, bir müddet sonra ise tamamen Bitlis Hükümeti'ne bağlamıştır. 1590 yılında yapılan İstanbul Anlaşması'ndan sonra 1603 yılına kadar Osmanlı-İran siyasî münasebetlerinde kısmî bir sükûn dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Muş Sancağı tekrar klâsik Osmanlı sancağı statüsüne kavuşarak sancakbeyliği Osmanlı ümerâsına verilmiştir.

7. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 102.

8. BA., *Maliyeden Müdevver* 563, s. 96; BA., *Mühimme* 6, s. 475, hüküm no: 1029.

9. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962, s. 65; Şeref Han, *Şerefname*, (Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 521.

10. BA., *Mühimme* 32, s. 276, hüküm no: 506.

11. BA., *Kâmil Kepeci (Ruus K.B.)* 262, s. 182.

12. BA., *Mühimme* 60, s. 103, hüküm no: 229.

13. BA., *Kâmil Kepeci (Divân-ı Hümayûn Ruus)* 253, s. 63.

Defterin tanzim edildiği I. Ahmed'in saltanatının ilk yılları olan 1604-1605 tarihlerinde Muş Sancağı idaresinin yine Bitlis hâkimi Şeref Han'ın tasarrufunda olduğu tespit edilmektedir. Zira Muş mîrlivâ hâssı Bitlis Sancağı bünyesinde ve Şeref Han'ın hâssları içinde yazılmıştır¹⁴. Bu uygulamanın en önemli sebebi, 1603 yılında Tebriz'in Safevi idaresine girmesi ve Osmanlı-İran savaşlarının yeniden başlamasıdır. Osmanlı yönetiminin savaş sırasında yerli beylerin nüfûzundan azami derecede istifade etme gereği duyması, Muş Sancağı'nın yeniden Şeref Han'ın idaresine girmesini icabettirmiş olmalıdır.

1603 yılında başlayan Osmanlı-İran harpleri 1639 *Kasr-ı Şirin Anlaşması* ile neticelenmiştir. 1631-1632¹⁵, 1637¹⁶ ve 1641¹⁷ tarihlerine ait idarî taksimatla ilgili kaynaklarda Van Eyaleti'ne bağlı sancaklar içinde Muş Sancağı'na tesadüf edilmemektedir. Bu itibarla, defterin tanzim edildiği yıldan bir müddet sonra Muş Sancağı'nın Bitlis Sancağı'na bağlı bir nahiye olarak kaydedildiğini ifade edebiliriz. Zira 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de, Muş Ovası harâcının IV. Murad tarafından *kayd-ı hayat* şartı ile Bitlis hâkimine verildiğini ifade etmektedir¹⁸.

II- DİRLİKLER

Muş Sancağı'ndaki dirlikler genel olarak *hâss*, *ze'amet* ve *tumâr* dan müteşekkildir. Ancak '*an hâss*' ve '*an ze'amet*' olarak tabir edilen dirliklere de rastlanmaktadır¹⁹. '*An edatı*' ile zikredilen

14. Bitlis Sancağı İcmâl Defteri'nde yazılı olan Muş Mîrlivâ Hâssı kaydının sonuna Nişancı Hamza Paşa'nın tasdiki ile düşülen 6 Şubat 1606 (27 Ramazan 1014) tarihli bir derkenâr kaydında, *bu vechile kayd olunmak buyurulub hükm-i hümayûn vârid olmağın 'atik ve cedîd berâtları mücebince kayd olundu* ibareleri yer almaktadır. Buna göre 6 Şubat 1606 tarihinden önce Muş Mîrlivâ hâssları Bitlis'te yazılmaya başlanmıştır. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 126.

15. Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-1632 tarihli bir idarî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 219-220.

16. BA., *Mühimme 87*, s. 127, hüküm no: 406-422 (Bu hüküm, Van Eyaleti'ne bağlı bütün sancaklara gönderilmiş ve Van'ın muhafazasına gitmeleri emredilmiştir. Bu sebeple, zikredilen yıldaki idari taksimatı da yansıtmaktadır).

17. BA., *Kâmil Kepeci Ruus (B) 266*, s. 97-102.

18. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IV (Sadeleştirilen: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş), İstanbul, 1986, s. 484.

19. Tumâr sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Nicoara Beldicanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tumâr*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985; Ömür Lütfi Barkan, "Tumâr", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul, 1979, s. 286-333; Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi I*, İstanbul, 1980, s. 1-14.

dirlik gelirleri, ifade edilen miktar kadar olmayıp, sadece Muş Sancağı'ndan verilen kısmından ibarettir²⁰.

Defterdeki dirlik sayısı 89'dur. bu dirliklerin yıllık toplam geliri ise 1.085.315 akçedir (Bkz. TABLO I, GRAFİK I).

TABLO I
DİRLİKLERİN CİNSLERİNE GÖRE DAĞILIMI.

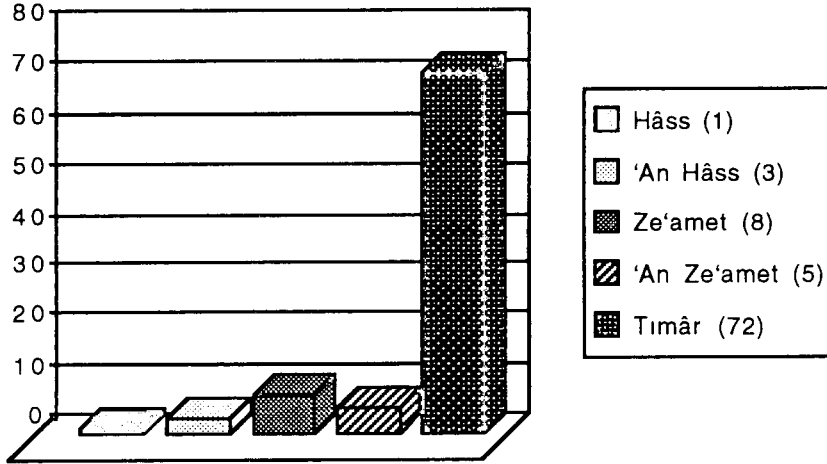
NO:	CİNSİ	SAYISI	GELİRİ	%(I)	%(II)
1	Hâss	1	340.871	1.12	31.40
2	'An Hâss	3	163.040	3.37	15.02
3	Ze'amet	8	130.593	8.98	12.03
4	'An ze'amet	5	114.613	5.61	10.56
5	Timâr	72	336.198	80.89	30.97
	TOPLAM:	89	1.085.315	99.97	99.98

(I) Toplam dirlik sayısı içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

GRAFİK I

DİRLİKLERİN SAYILARI İTİBARIYLA DAĞILIMI

20. Kanunnâmelerde 'an ze'amet tabiri şöyle açıklanmaktadır. 'An ze'amet ta'biri oldur ki hîn-i tahrîrde ol timâra mutasarrıf olan kimesnenin ahar sancakda gayrî timârî olsa ol sancakda olan timârî tahrîrde 'an ze'amet olur, 'an ze'amet ta'biri hissedenden ibarettir. Bkz. Aynî Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 69.

Sancaktaki toplam 89 dirlik, Muş ve Uçkân Nahiyeleri'ne kayıtlıdır. Hâss, 'an hâss, ze'amet ve 'an ze'ametlerin tamamı ile 62 adet tımâr Muş Nahiyesi'nde, 10 adet tımâr ise Uçkân Nahiyesi'nde bulunmaktadır (Bkz. TABLO II).

TABLO II
DİRLİKLERİN NAHİYELERE GÖRE DAĞILIMI.

Nahiyesi	Hâss	'An Hâss	Ze'amet	'An Ze'amet	Tımar	Toplam	%
Muş	1	3	8	5	62	79	88.76
Uçkân	-	-	-	-	10	10	11.23
TOPLAM:	1	3	8	5	72	89	99.99

1- Hâsslar ve 'An Hâsslar

Muş Sancağı'nda *hâss* olarak sadece *padişâh hâssı* mevcuttur. *Hâssha-i 'atık* ve *hâssha-i cedîd* olarak kaydedilen padişah hâssının toplam geliri 340.871 akçedir. Bu rakam, toplam dirlik gelirlerinin % 31.40, toplam hâss gelirlerinin ise % 67.64'lık kısmına tekabül etmektedir (Bkz. TABLO III).

Padişâh hâssı gelirlerinin 333.871 akçelik kısmı (% 97.94) köy ve mezra'a gelirlerinden, 7.000 akçelik kısmı ise (% 2.05) Muş şehrindeki *boyahâne* mahsûlünden karşılanmıştır.

TABLO III
MUŞ SANCAĞI'NDAKİ HÂSS VE 'AN HÂSSLAR.

NO	MAHİYETİ	DEĞERİ	%(I)	%(II)
1	Padişâh Hâssı	340.871	67.64	31.40
2	Kotur Mir-livâsı Veli Bey hâssı ('an hâss)	6.235	1.23	0.57
3	Ağakis Mir-livâsı hâssı ('an hâss)	40.376	8.01	3.72
4	Tekman Mir-livâsı hâssı ('an hâss)	116.429	23.10	10.72
	TOPLAM:	503.911	99.98	46.41

(I) Toplam hâss gelirleri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

Defterin tanzim edildiği yıllarda Muş sancakbeyliği, Bitlis hâkimi Şeref Han'ın tasarrufundadır. Bu sebeple, *Muş Mîrlivâ Hâssı* gelirleri Bitlis Sancağı bünyesinde yazılmıştır. Muş mîrlivâsı hâssı olarak kabul edilen 226.201 akçelik gelir, Şeref Han'ın hâssı içinde kayıtlıdır²¹. Muş Sancağı idaresinin Şeref Han'a verilmesi,

21. BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 125-126.

bu sancağa ait bütün gelirlerin Şeref Han'a bağlanmasını gerektirmemiştir. Şeref Han sadece Muş mîrlivâ hâssını tasarruf etmektedir. Bunun dışındaki bütün gelirler diğer dirlik sahiplerinin tasarrufundadır.

Muş Sancağı'nda 3 adet '*an hâss* bulunmaktadır. Bunlar Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarına ait olup, toplam gelirleri 163.040 akçedir. Zikredilen meblağ toplam dirlik gelirlerinin % 15.02'sine tekabül etmektedir. Sancakbeylerinin kendi tasarrufları altındaki sancaklardan başka yerlerde gelirlerinin bulunması, klâsik Osmanlı sancakları için alışılmış bir durum değildir. Muş Sancağı'nda böyle bir duruma rastlanması, merkezî otoritenin mahalli beylere aynı yerden büyük çapta arazi parçalarını tasarruf etme yetkisi vermemesi ile alâkalıdır. Böyle bir uygulama ile, hem Şeref Han'ın Muş Sancağı'nda büyük çapta arazi ve maddî güç tasarruf etme yetkisi kısıtlanmış, hem de Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarının hâss gelirleri bölünerek değişik yerlerden karşılanmıştır. Aynı uygulamaya Adilcevâz Sancağı'nda da rastlanmaktadır. Bargiri mîrlivâsı Mansur Bey'in hâss gelirlerinin 180.000 akçelik kısmı Adilcevâz Sancağı bünyesinden karşılanmıştır²².

Kotur, Ağakis, Tekman ve Bargiri mîrlivâlarının sancaklarını hangi statü ile idare ettikleri defterden anlaşılmamaktadır. Ancak 1631-1632 tarihli idarî taksimat defterinde, Kotur ve Bargiri sancaklarının *ocaklık* statü ile idare edildiği kayıtlıdır²³. Bu sancakların ocaklık statü ile idare edilmeleri buralarda nüfûz sahibi mahalli beylerin varlığına delalettir. Bu sebeple defterin tanzim edildiği yıllarda da Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarının sancaklarını ocaklık statü ile idare eden mahalli beyler olduğu düşünülmektedir.

Bu mülahazalardan çıkan sonuç, devletin, kuvvetlerin bölüşümü esasına dayalı olarak bir politika takip ettiğiidir. Böylesi bir politikanın uygulanması, bölgede feodal bir yapının ortaya çıkmasını önlemeye yöneliktir. Zira ocaklık statü ile sancak tasarruf eden beylerin, sancaklarının bütün gelirlerine hâkim ve hiçbir zaman merkezî otoritenin denetim ve gözetiminden uzak olmadıkları da bir hakikattir²⁴.

22. BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 45.

23. Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-1632 tarihli bir idarî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılı-ğı*, Ankara, 1963, s. 219-220.

24. Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancaklarda merkezî otoritenin tesisi ve idarî uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Döneminde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler" (Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuştur), Elazığ, 1994.

2- Ze'amet ve 'An Ze'ametler

Muş Sancağı'nda 8 ze'amet ve 5 'an ze'amet bulunmaktadır. 10.604 akçelik Ali Baba ze'ameti ile 2.000 akçelik Hüseyin 'an ze'ameti müşterek olarak yazılmışlardır. Ze'amet gelirlerinin toplamı 130.593, 'an ze'amet gelirlerinin toplamı ise 114.613 akçedir. Ze'amet ve 'an ze'amet gelirlerinin toplam dirlik gelirleri içindeki oranı ise % 22.59'dur. Ze'ametlerin tamamı Muş Nahiyesi bünyesinde.

Ze'amet tasarruf edenlerden 5'inin görevleri belirtilmiştir (Bkz. TABLO IV). Geriye kalan 8 ze'amet sahibi ise *benâm* olarak kaydedilen şöhretli kimselerdir.

TABLO IV
MUŞ SANCAĞI'NDAKİ ZE'AMET VE 'AN ZE'AMETLER.

NO:	ZE'AMET SAHİBİNİN ADI VE GÖREVİ	DEĞERİ	%(I)	%(II)
1	Van Vilâyeti defter Kethüdâsı Gazanfer Bey ('an ze'amet)	29.774	12.14	2.74
2	Divân-ı Hümâyûn Kâtiblerinden ve Dergâh-ı Alî Köy Mütferrikalarından Şehnâm Seyyid Nu'man ('an ze'amet)	20.439	8.33	1.88
3	Dergâh-ı Alî Mütferrikalarından Yusuf Ağa ('an ze'amet)	13.000	5.30	1.19
4	Dergâh-ı Alî Çavuşlarından Murad Çavuş ('an ze'amet)	49.400	20.14	4.55
5	Kâtib Murad	22.299	9.09	2.05
6	Hüseyin	18.000	7.34	1.65
7	Muzaffereddin	12.000	4.89	1.10
8	Ali Baba	10.604	4.32	0.97
9	Hüseyin ('an ze'amet)	2.000	0.81	0.18
10	Mehmed	30.190	12.31	2.78
11	Pîrî	23.000	9.37	2.11
12	Hüseyin	5.000	2.03	0.46
13	Hasan veled-i Mahmud	9.500	3.87	0.87
	TOPLAM:	245.206	99.94	22.53

(I) Toplam ze'amet gelirleri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

En fazla 'an ze'amet geliri tasarruf eden, Dergâh-ı Ali Çavuşu Murad Çavuş'dur. Murad Çavuş'un 'an ze'ameti 49.400 akçedir. En az gelirli 'an ze'amet ise 2.000 akçe olup, Hüseyin'in tasarrufundadır.

Ze'ametlerin en fazla gelirli olanı 30.190 akçe olup, *Mehmed*'in tasarrufundadır. En az gelirli ze'amet ise *Hüseyin*'in tasarrufunda olup 5.000 akçedir.

Osmanlı kanûnnâmelerinde, ze'amet gelirlerinin en az 20.000 akçe olması gerektiği ve 1 akçe dahi eksik olsa *tumâr* addolunacağı kayıtlıdır²⁵. Yukarıdaki tablo incelendiğinde, ze'ametlerden sadece 3 tanesinin 20.000 akçeden fazla gelirli olduğu görülecektir. Bu sebeple, devletin klâsik tevcih geleneğine sıkı sıkıya bağlı olmadığını ve kanûnnâmelerde belirtilen miktarların altında veya üzerinde tevcih yapabildiğini söylemek mümkündür.

3- *Timârlar*

Muş Sancağı'nda 72 adet *timâr* mevcuttur. Toplam *timâr* geliri 336.198 akçe olup, toplam dirlik gelirlerinden % 30.97'lik bir pay almaktadırlar. Ortalama *timâr* geliri 4.669,4 akçedir. 72 *timâr*dan en fazla gelirli olanı 18.866 akçe olup, *Alaaddin* tarafından tasarruf edilmektedir. En az gelirli *timâr* ise 1.500 akçe olup, sayısı 10'dur.

Timâr tasarruf edenlerin hepsi, Adilcevâz çeribaşısı Seydî Mehmed hariç, normal *timâr* tasarruf eden sipahilerdir (Bkz. TABLO V).

TABLE V
MUŞ SANCAĞI'NDAKİ *TİMÂRLAR*.

NO:	TİMÂR SAHİBİNİN ADI	DEĞERİ	% (I)	% (II)
1	Hüsrev b. Abdullah	9.300	2.76	0.85
2	İbrahim, Mehmed ve Ahmed* (İbrahim: 3.000, Mehmed: 3.000, Ahmed: 8500)	14.500	4.31	1.33
3	Mehmed	8.000	2.37	0.73
4	Süleyman b. Hasan	2.000	0.59	0.18
5	Derviş ve İbrahim (Derviş: 6.000, İbrahim: 2.200)	8.200	2.43	0.75
6	Mahmud, Ahmed ve Kubad (Mahmud: 3.000, Ahmed: 2.000, Kubad: 2.000)	7.000	2.08	0.64
7	Hasan	6.499	1.93	0.59
8	Arab	5.000	1.48	0.46
9	Abdi	8.000	2.37	0.73
10	Efdal	9.450	2.81	0.87
11	Ali ve Kulu (Ali: 3.000, Kubad: 5.000)	8.000	2.37	0.73
12	Kemal ve Yusuf (Kemal: 6.000, Yusuf: 1.500)	7.500	2.23	0.69
13	Selman	5.000	1.48	0.46

25. *Defter-i icmâlde yirmi bin akçeden bir akçe eksik olsa ze'amet utlak olunmaz tumâr dinülür*. Bkz. Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s. 63.

* Defterde 17.500 akçe olarak kaydedilmiştir.

14	Bali	5.000	1.48	0.46
15	İlyas	5.000	1.48	0.46
16	Şengeldi ve Zeynel (Şengeldi: 2.000, Zeynel: 2.000)	4.000	1.18	0.36
17	Aluter	5.000	1.48	0.46
18	Keyvan b. Abdullah ve Ömer (Keyvan b. Abdullah 1.500, Ömer: 1.500)	3.000	0.89	0.27
19	Divâne	4.370	1.29	0.40
20	Hüseyin	4.000	1.18	0.36
21	Ali	5.500	1.63	0.50
22	Hasan	4.000	1.18	0.36
23	Hüseyin	3.000	0.89	0.27
24	İbrahim ve Şefkat (İbrahim: 2.000, Şefkat: 2.000)	4.000	1.18	0.36
25	Mehmed	4.000	1.18	0.36
26	Ömer	4.650	1.38	0.42
27	Halil	4.000	1.18	0.36
28	Adilcevâz Çeribaşısı Seydî Mehmed	3.759	1.11	0.34
29	Kubad ve Saruhan (Kubad: 2.000, Saruhan: 1500)	3.500	1.04	0.32
30	Şefkat ve Alican b. Ahmed (Şefkat: 2.026, Alican b. Ahmed: 1.500)	3.526	1.04	0.32
31	Kühî	3.400	1.01	0.31
32	Mustafa	3.520	1.04	0.32
33	Budak veled-i Kalander	3.630	1.07	0.33
34	İbrahim	3.000	0.89	0.27
35	Ramazan	4.000	1.18	0.36
36	Ahmed	2.500	0.74	0.23
37	Haydar	2.500	0.74	0.23
38	Hıdır b. İbrahim	2.500	0.74	0.23
39	Divane	2.000	0.59	0.18
40	Kulu b. Mehmed Bey	3.000	0.89	0.27
41	İbrahim	2.080	0.61	0.19
42	Şah Veled	2.000	0.59	0.18
43	Kasım Cebelü	1.500	0.44	0.13
44	Mezid Bestam	1.500	0.44	0.13
45	Ahmed	1.500	0.44	0.13
46	Kalander	1.500	0.44	0.13
47	Hüseyin	1.500	0.44	0.13
48	Kalander	1.500	0.44	0.13
49	Cavid	1.500	0.44	0.13
50	Seydi	1.500	0.44	0.13

51	Taceddin	1.500	0.44	0.13
52	Budak veled-i Derviş	6.000	1.78	0.55
53	Allahverdi	5.000	1.48	0.46
54	Haydar	4.000	1.18	0.36
55	Veli	3.000	0.89	0.27
56	Ali	3.000	0.89	0.27
57	Şemseddin	2.050	0.60	0.18
58	Korkmaz	2.000	0.59	0.18
59	Hüdâverdi	2.050	0.60	0.18
60	Cemaleddin	2.000	0.59	0.18
61	Ali b. İbrahim	1.500	0.44	0.13
62	Davud	2.350	0.69	0.21
63	Alaaddin	18.866	5.61	1.73
64	Şah Hüseyin	11.000	3.27	1.01
65	Maksum	8.000	2.37	0.73
66	Kasım	8.000	2.37	0.73
67	Ali	6.000	1.78	0.55
68	İsmail	6.500	1.93	0.59
69	Halil ve Ayvaz (Halil: 2.999, Ayvaz: 3.000)	5.999	1.78	0.55
70	Veli ve Zeynel (Veli: 2.000, Zeynel: 2.000)	4.000	1.18	0.36
71	Fazıl	5.999	1.78	0.55
72	Boş	12.500	3.71	1.15
	TOPLAM:	336.198		30.97

(I) Toplam tımâr geliri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

Tımârların gelir seviyelerine göre tasnifi ise aşağıda TABLO VI'da verilmiştir.

TABLO VI
TİMÂRLARIN GELİR SEVİYELERİNE GÖRE TASNİFİ.

GELİRİ	SAYISI	%
1.500 - 2.000	15	20.83
2.001 - 3.000	13	18.05
3.001 - 4.000	15	20.83
4.001 - 5.000	8	11.11
5.001 - 5.999	3	4.16
6.000 - 7.000	5	6.94
7.001 - 8.000	6	8.33
8.001 - 10.000	3	4.16
10.001 - 18.866	4	5.55
TOPLAM	72	99.96

Görüldüğü üzere, 72 tımârdan 51'i 1.500-5.999 akçe arasındadır. Bu gelir seviyesindeki tımârların oranı % 74.98'dir. Müşterek tımâr tasarruf edenleri ayrı ayrı ele alırsak bu oranın daha da yükseleceği malumdur. Zira müşterek tımârların çoğu 5.000 akçenin üzerinde olup, hisseler 1.500-3.000 akçe civarındadır.

Tımâr tevcih usullerine göre, birçok eyalette 5.999 akçeye kadar olan tımârlar tezkiresiz olup, beylerbeyi tarafından tevcih edilirdi. 6.000-19.999 akçeye kadar olan tımârlar ise tezkireli olup *berân-t hümayûn* ile tevcih edilen tımârlardır. Eyaletlere göre değişebilen bu oranların Muş Sancağı'nın bağlı olduğu Van Eyaleti için hangi miktarlarda olduğunu tespit edemedik. Ancak Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdad ve Şehri-Zor eyaletlerinde geliri 6.000 akçeden yukarı olan tımârlar *tezkireli*, 6.000 akçeden aşağı olanlar ise *tezkiresiz* dir²⁶. Van Eyaleti'nde de bu miktarların uygulandığını farzedersenek, tımârların büyük bir bölümünün *tezkiresiz* olduğunu söyleyebiliriz.

Geliri 6.000 akçeden aşağı olan tezkiresiz tımârların *kılıc hakkı* genellikle 2.000 akçedir²⁷. Ancak Muş Nahiyesi'nde 1.500 akçe geliri olan 10 adet tımâr mevcuttur ki, devletçe kabul edilen 2.000 akçelik kılıc hakkının bile altındadır.

Tımâr tasarruf eden sipahilerden yıllık geliri 15.000 akçenin üzerinde olanlar, gelirlerinin her 3.000 akçelik dilimi için bir *cebelü* sağlamak mecburiyetinde idi²⁸. Bu durumda, Muş Sancağı'ndaki tımârlı sipahilerden sadece 18.866 akçe yıllık geliri olan Alaaddin'in cebelü çıkarmak mükellefiyetinde olduğu görülmektedir.

72 tımârdan 59'u ferdî, 12'si müşterek, 1'i ise boştur (Bkz. TABLO VII). Müşterek tımârlardan 2'si 3 hisseli, 10'u ise 2 hisselidir. Müşterek tımârlardaki hisse sahiplerini ayrı bir tımâr sahibi olarak kabul eder ve boş olan tımârı dikkate almazsak, sancakta tımâr tasarruf edenlerin sayısı 80'dir.

26. Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s. 63-64.

27. *Aynı eser*, s. 63-64.

28. Nicoara Beldicanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımâr*, s. 78.

TABLO VII
TİMÂRLARIN MAHİYETİ İTİBARIYLA TASNİFİ.

MAHİYETİ	SAYISI	% (I)	% (II)
Ferdî	59	81.94	66.29
Müşterek	12	16.66	13.48
Boş	1	1.38	1.12
TOPLAM:	72	99.98	80.89

(I) Toplam tımâr sayısı içindeki oranı

(II) Toplam dirlik sayısı içindeki oranı

III- DİRLİK GELİRLERİ

Muş Sancağı'nda dirlik tevcihine esas olan gelirlerin toplamı yıllık 1.085.315 akçedir. Bu gelirler kaynakları itibariyle incelendiğinde, tamamının Muş Sancağı'na ait olmadığı, diğer sancaklardaki muhtelif gelir kaynaklarının da dirlik geliri olarak Muş Sancağı bünyesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Muş Sancağı'na ait bazı gelir kaynaklarının, diğer sancakların bünyesinde kayıtlı olan dirliklere tevcih edildiğine de rastlanmaktadır. Meselâ, Şeref Han'ın tasarrufunda bulunan 226.201 akçelik Muş mîrlivâ hâsısları Bitlis'de yazılmıştır²⁹. Bunun yanısıra Adilcevâz hâsısları içinde kaydedilen Bargiri mîrlivâ hâssı içinde, Muş Sancağı'na ait 80.000 akçelik köy hâsılı bulunmaktadır³⁰. Bu sebeple tevcihe esas olan rakamın Muş Sancağı'na ait bütün gelirleri yansıtmadığı daha birçok gelir kaleminin diğer sancaklarda çeşitli dirlik gelirlerinin içinde bulunduğunu belirtmek icabeder.

Tevcihe esas olan gelir kaynaklarının büyük bir kısmı Muş Sancağı'na ait köy ve mezra'a gelirlerinden müteşekkildir (Bkz. TABLO VIII). Muş, Bitlis, Erciş ve Adilcevâz sancaklarındaki köy ve mezra'a hâsıllarının toplam dirlik gelirleri içindeki oranı % 90 civarındadır. Geriye kalan % 10'luk kısım ise adet-i ağnam, yaylak resmî, kilise mahsulü ve bazı vergi kalemleridir. Dikkat edilirse gelir kaynaklarının tamamına yakını tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Sanayi ve ticarî kökenli gelir kaynakları ise toplam gelirin % 1'inden bile azdır.

29. BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 125-126.

30. BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 45.

TABLO VIII
DİRLİK GELİRLERİNİN TASNİFİ.

NO:	GELİRİN CİNSİ	DEĞERİ	%
1	Muş Livâsı'na bağlı köy ve mezra'a hâsılları*	934.570	86.11
2	Bitlis Livâsına bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	33.937	3.12
3	Erciş Livâsına bağlı Aladağ Yaylağı resminin bir kısmı	25.000	2.30
4	Muş Livâsına adet-i ağnâm gelirinin bir kısmı (Uçkân Nahiyesi hariç)	22.000	2.02
5	Ahlat Nahiyesi adet-i ağnâm geliri	20.000	1.84
6	Ahlat şehri noktabaşı mahsulü**	12.000	1.10
7	Adilcevâz Livâsı'na bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	11.759	1.08
8	Muş Boyahâne mahsulü	7.000	0.64
9	Bitlis Livâsı Tanik Nahiyesi adet-i ağnâm gelirinin bir kısmı	5.362	0.49
10	Erciş Livâsı'na bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	4.000	0.36
11	Tamga-yı Siyah, Muş şehri ihtisâbı ve asesiyye geliri	2.187	0.20
12	Kilise Mahsulü	1.500	0.13
13	Adilcevâz Livâsı'na bağlı Alaca Kesedrek köyü öşür ve rûsûmu ile Vanek Kilisesi mahsulü	1.000	0.09
	TOPLAM:	1.085.315	99.48

Dirlik gelirlerinin büyük oranda ziraât gelirlerden müteşekkil olması, sancakta diğer vergi kalemlerinin bulunmaması anlamında yorumlanmamalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Muş Sancağı'na ait birçok gelir kalemi başka sancakların bünyesindeki dirliklerin gelir kaynakları içerisinde yer almaktadır. Meselâ, Muş Sancağı *gebrân cizyesi* gelirinin bir kısmı Bitlis Sancağı *padişâh hâssı* içinde kayıtlıdır³¹. Bitlis'de yazılan Muş mîrlivâ hâssı içinde *nefs-i Muş* ve *bâd-ı hevâ (cürm-i cinâyet ve resm-i arusâne)* vergilerinin bir kısmı bulunmaktadır³².

Muş Sancağı'nda 25 köy ve 14 mezra'a *mahlûlât* olarak kaydedilmiştir. *Mahlûlât* yani boş olarak kaydedilen köy ve mezra'alar,

* *Maktu'* olarak yazılan mezra'alar da, köy ve mezra'a hâsılları ile birlikte değerlendirilmiştir.

** İmârethâne ve medreselerde inzibat işlerine bakan görevliler *noktacı* olarak anılmaktadır. Bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 232.

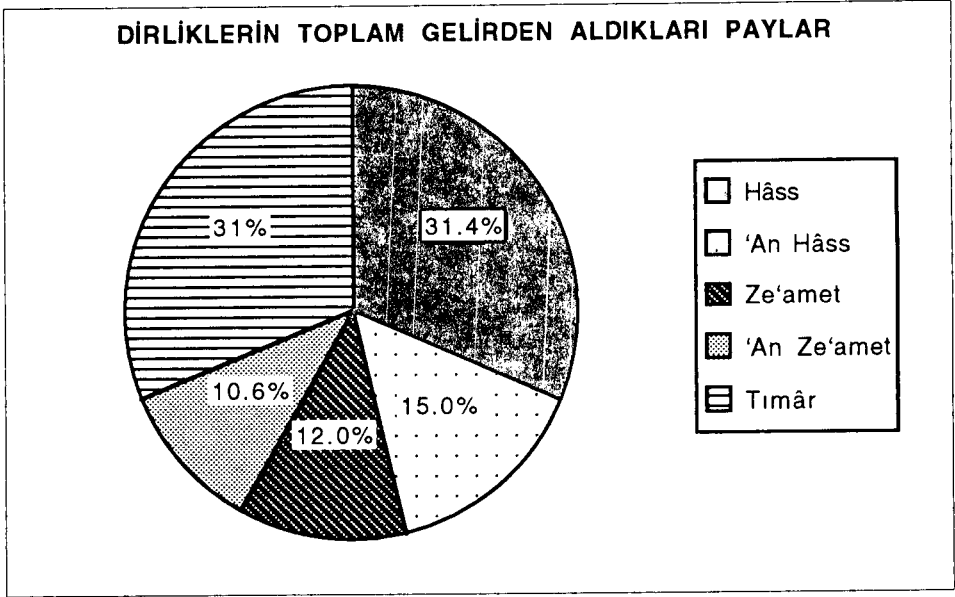
31. Bitlis Sancağı Padişâh hâssı içinde bulunan *gebrân cizyesi* gelirinin bir kısmı 628.928 akçe olup Bitlis şehri, Koltik, Kefendir, Güzeldere, Tatvan, Tanik, Muş, Uçkân, Kârcikân, Gevaş ve Gevar nahiyelerini kapsamaktadır. Bkz. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 118.

32. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 125-126.

çeşitli sebeplerle köylülerin boşalttığı ve işletilmeyen yerlerdir³³. Boş köy ve mezra'aların devlet eliyle belirlenen toplam geliri ise 82.126 akçe olarak kabul edilmiştir.

Tevecihe esas olan gelir kaynaklarından dirlik sahiplerinin aldıkları paylar ise aşağıda GRAFİK II' de verilmiştir.

GRAFİK II

Dirlik gelirlerinden en fazla payı *hâss* ve *tımâr* sahipleri almaktadır. *Hâss* olarak sadece *padişâh hâssı* mevcuttur. Bu sebeple tevecihe esas olan gelir kaynaklarının % 31.4'ü padişâh hâssı, % 31'i tımâr sahipleri geriye kalan kısmı ise ze'amet, 'an ze'amet ve 'an hâss sahiplerinin tasarrufundadır. Tımârlar sayı itibariyle toplam dirliklerin % 80.89'una tekabül etmesine rağmen, dirlik gelirlerinin ancak % 31'ini almaktadır. Bunun en önemli sebebi, tımârların düşük gelirli ve sayı itibariyle az olmasıdır. Meselâ, 1583 tarihinde Beyşehir Sancağı'nda 270 tımâr olup, toplam gelirin % 53.53'ünü tasarruf etmektedir³⁴. 1566 tarihinde Harput Sanca-

33. Hâlî köyler hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milleterarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, T.T.K., Ankara, 1990, s. 4.

34. Mehmet Akif Erdoğan, "Beyşehir Sancağı İcmal Defteri", *Belgeler*, c. XIII, S. 17, T.T.K., Ankara, 1988, s. 131.

ğı'nda 100³⁵, 1516-1518 tarihinde Kemah Sancağı'nda 103³⁶, 1572-1573 tarihinde Manisa Kazası'nda 113³⁷, 1575-1576'da Çorum Sancağı'nda 324³⁸, incelediğimiz defterde bulunan diğer sancaklar olan Adilcevâz'da 83, Bitlis'te ise 89 tımâr ünitesi bulunmaktadır³⁹.

Sancaklardaki tımâr sayısının azlık veya çokluğunun ilgili sancağın iktisadî potansiyeli ile bağlantılı olduğu da bir gerçektir. Zira incelediğimiz dönemde, Muş Sancağı'nın iktisadî faaliyetler yönünden bir cazibe merkezi olmadığı anlaşılmaktadır. *Mahlûl* olan köy sayısının fazlalığı ve ticarî faaliyetler ile ilgili çok az vergi kalemine rastlanması bu görüşümüzü teyid edici mahiyettedir.

IV- MUŞ SANCAĞI NAHIYELERİNE BAĞLI KÖY VE MEZRA'ALAR

İncelediğimiz deftere göre, Muş Sancağı 2 nahiyeden müteşekkildir. Bu nahiyeler *Muş* ve *Uçkân*'dir.

Muş Sancağı dirliklerine tevcih edilen köyler arasında en fazla hâsıllı olanı 77.000 akçe ile Muş Nahiyesi'ne bağlı *Hirgiz** köyüdür. En düşük hâsıllı köy ise 100 akçe ile yine Muş Nahiyesi'nde bulunan *Mihrâb* köyüdür. Ancak Muş Sancağına bağlı olup, Adilcevâz Sancağı bünyesindeki Bargiri mîrlivâsı Mansur Bey'in hâssı içinde yazılan *Oruh* köyü 80.000 akçe hâsıllı ile Muş Sancağı'nın en fazla gelirli köyü olarak kabul edilebilir.

Muş Sancağı'na bağlı köylerin % 5'inin geliri 100-1.000 akçe arasında, % 51'inin geliri 1.001-5.000 akçe arasında, % 22'sinin geliri 5.001-10.000 akçe arasında, % 17.5'inin geliri 10.001-30.000 akçe arasında, % 4.5'inin geliri ise 30.001-77.000 akçe arasındadır.

Aşağıdaki tablolarda Muş Sancağı Nahiyelerine bağlı köylerin listesi verilmiştir**.

35. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara, 1989, s. 183.

36. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 164.

37. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 334.

38. Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)", *OTAM*, S. 6, Ankara, 1995, s. 48.

39. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 50-81, 129-161.

* Yeni ismi Koyunağıl olup, bugün Muş ili Bulanık ilçesi Karaağıl Bucağı'na bağlıdır.

** Köy ve mezra'a tabloları incelendiğinde aynı adla anılan bazı köylerin her iki nahiyede de bulunduğu görülecektir. Bunun sebebi, bazen aynı adla anılan iki ayrı köyün bulunmasıdır. Meselâ, Derik adıyla anılan iki ayrı köy mevcuttur. Bir diğer sebep ise defterin muharririnin sehven aynı köyü iki ayrı nahiyeye bağlı olarak kaydetmesinden de kaynaklanmış olabilir. Biz defterdeki kayıtlara sadık kalarak aynı adla anılan, ancak farklı nahiyeler içinde kaydedilen köyleri her iki nahiyede de gösterdik.

TABLO IX
MUŞ NAHİYESİ'NE BAĞLI KÖYLER.

1- Acemyân	41- Gür	81- Markûm
2- Acmanûk	42- Hacıyan	82- Mescidlü
3- Ahipers	43- Halos-ı 'Ülyâ	83- Mihrâb
4- Ahir Yürek	44- Hamnun	84- Monla
5- Akharb	45- Hanik	85- Monla Baba
6- Ali Kerbûn	46- Hanos	86- Muğanköm
7- Altun Depesi	47- Hanos-ı Küçük	87- Nazişan
8- Andâk Bozluca	48- Haris	88- Norkavâk
9- Arak	49- Harskôm	89- Örnik
10- Arakavânk	50- Hasan Depesi	90- Pağacık (Hacı Ferhad)
11- Arastar	51- Hasik	91- Pardik
12- Arı Kâkil	52- Hâss Kend	92- Pavnik
13- Arınçvânk	53- Hırgiz	93- Pirtâk
14- Artuhonk	54- Horunk	94- Rahmalûk
15- Avazor	55- Hubâd	95- Rakok
16- Avşar	56- Hunan	96- Sakavi
17- Avzud	57- Human-ı 'Ülyâ	97- Sapne
18- Azakpur	58- İrzâk	98- Sarbûd-ı Süflâ
19- Azman	59- Kâcı	99- Serbûd-ı 'Ülyâ
20- Bark Deresi	60- Kâğ	100- Serkisân
21- Barkiye	61- Kâkil	101- Seydî İbrahim (Beğ Depesi)
22- Batılmış	62- Kara Mişe	102- Sirkerebid
23- Belbel	63- Karapınar	103- Sivo
24- Birtik	64- Kârsiyur	104- Sobor
25- Boğulun	65- Kârsür	105- Susaran
26- Bulatuh	66- Kaşkaldak (Karapınar)	106- Şebâk
27- Çaçur	67- Kazan	107- Şeyh 'Ulyân
28- Çekreşin	68- Kelareş	108- Şeyh Ya'kub
29- Derik	69- Kemsor	109- Şuşemerik
30- Deyr	70- Kerasor	110- Tanik
31- Diyadin	71- Kereköm	111- Tihsimer
32- Dom	72- Köçlük	112- Til
33- Ebu İhâr	73- kökis	113- Tirkavânk
34- Erbil	74- Köpekbelü	114- Uruman
35- Erzincik	75- Kötkü Hamsiye	115- Vanek
36- Eskesan	76- Kuruk	116- Vartanis
37- Gazi Kendi	77- Kutluca	117- Verkâc
38- Göl	78- Kuzuk	118- Ziğâk
39- Günegiran	79- Küçük Hunân	119- Zirink
40- Güneylü	80- Makrâk	120- Zirket

TABLO X
UÇKÂN NAHİYESİ'NE BAĞLI KÖYLER.

1- Akpınar	10- Gence Germüh	19- Oruh
2- Ali Baba	11- Hırgift	20- Ödeki
3- Arasor	12- İraz	21- Ömer (Ahmedlü)
4- Azakpur	13- Kal'ecik	22- Salorik Beğ
5- Bağlu	14- Karakuş	23- Serhordar
6- Derik	15- Kemes	24- Ünyân
7- Dom	16- Kırâvi	25- Yazu
8- Engül	17- Kilisâ-i Haçlu	26- Yurd Kıdalı
9- Gemik	18- Ogonk	27- Ziyaret

TABLO XI
MUŞ NAHİYESİ'NE BAĞLI MEZRA'ALAR.

1- Akpınar	21- Hanik	41- Ozik
2- Arâk	22- Hayrbâd	42- Örnik
3- Azdonk	23- Horunk	43- Pağacık
4- Balurcek	24- Hunân	44- Pağavanik
5- Batılmış	25- İsmail	45- Pirhâk
6- Belbelân	26- Kâğ	46- Reşâbil
7- Berzek	27- Kal'a-i Kasor	47- Rûb
8- Beşik	28- Kal'ecik	48- Sahon
9- Derik	29- Kâmlan	49- Seydî Ahmed
10- Dorgıl	30- Kârli-i 'Ülyâ	50- Seylivar
11- Duvar	31- Kilimlü	51- Süflâ
12- Eskesân	32- Kutluca	52- Şah Melik
13- Eyükin	33- Kutluca	53- Şihak
14- Fişvanköm	34- Mazivenk	54- Tavşanlı
15- Gevahir (Kümbed Ali)	35- Melik	55- Teke
16- Göbeklü	36- Mezra'a	56- Uruman
17- Hacı Derik	37- Mirsayeren	57- Zan
18- Hacı Pulur	38- Monla	58- Zoraba
19- Hadvan	39- Nazilur	
20- Hamza Beğ	40- Norkavâk	

TABLO XII
UÇKÂN NAHİYESİ'NE BAĞLI MEZRA'ALAR.

1- Ala'addin	6- Hamza Beğ	11- Korik
2- Belareş	7- Herput-ı Şahgeldi	12- Nök
3- Bervasil	8- Hubâd	13- Süflâ
4- Çaksor	9- Karabulak	14- Süleyman Beğ
5- Ebuhir	10- Kimsor	15- Şakir Beğ

Muş Sancağı'na bağlı olan Muş ve Uçkân nahiyelerinde toplam 147 köy ve 73 mezra'a bulunmaktadır. Köylerin % 81.63'ü, mezra'aların ise 79.45'i Muş Nahiyesi'ndedir. Uçkân Nahiyesi içinde ise toplam köy ve mezra'aların % 20'ye yakın bir kısmı bulunmaktadır. Bu durumdan Muş Nahiyesi'nin Uçkân Nahiyesi'nden çok daha büyük bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.

Köylerin mevkiilerine bakarak, Uçkân Nahiyesi'nin sancağın batı tarafında, Muş Nahiyesi'nin ise merkez ve doğu tarafında olduğunu söylemek mümkündür (Bkz. EK Muş Sancağı Haritası).

Muş Sancağı'na bağlı köy ve mezra'aların tamamının zikredilen miktar kadar olmadığı, bazı köy ve mezra'a hâsıllarının başka sancakların bünyesinde yazılmış olduğunu daha önce ifade etmiştik. Meselâ, Bitlis Sancağı bünyesinde yazılan muş mîrlivâ hâssı içinde, Muş Nahiyesi'ne bağlı 8 köy ve 4 mezra'a bulunmaktadır.

SONUÇ

Muş Sancağı 1604-1605 yıllarında müstakil bir sancak olup, Bitlis hâkimi Şeref Han'ın tasarrufundadır. Bitlis hâkimi Şeref Han'ın tasarrufunda olmasına rağmen, *ocaklık* şekliyle idare edilmediği sadece sancak idaresinin Şeref Han'a barıkıldığı anlaşılmaktadır.

Mevcut 89 dirlikden 10'u Muş Sancağı'nda fiilen görev yapmayan görevlilerin elindedir. Bu görevliler tevcihe esas olan gelirlerin % 57.33'ini tasarruf etmektedirler. Bizzat Muş'ta bulunması gereken zâim ve timârlı sipahilerin sayısı ise 79 olup, toplam dirlik gelirlerinden % 43'lük bir pay almaktadırlar.

Ze'amet ve timârlar genellikle düşük gelirlidir. Bu gelirlerin zaman zaman devletçe kabul edilen ve kanunnâmelerde belirtilen miktarların altına bile düştüğü görülmektedir.

İncelediğimiz defterde dikkat çeken en önemli husus, Muş Sancağı gelirlerinin tamamının Muş Sancağı dirlikleri bünyesinde yazılmamasıdır. Muş'a ait gelir kalemlerinin bir kısmı diğer sancakların bünyesinde yazılan dirlik sahiplerine bırakılmış, bunun yanı sıra, Bitlis, Ahlat, Adilcevâz ve Erciş'de bulunan bazı gelir kalemleri Muş Sancağı bünyesinde yazılan dirlik sahiplerine tevcih edilmiştir. Bu uygulamayı maddî gücün bölüşümü şeklinde izah etmek mümkündür. Büyük çapta maddî gücü tasarruf etmesi gereken mahallî yöneticilerin aynı yerden büyük çaplı arazi parçalarını tasarruf etmesi, manevî nüfuz sahaları oluşturabilir, tabiatıyla güçlü bir feodal yapının ortaya çıkmasına da sebep teşkil edebilirdi. Muş Sancağı'nda gördüğümüz bu uygulama ile yönetici durumunda olan mahallî beylerin hakettikleri gelirleri aldıkları, ancak bu gelirlerin aynı yerden ve büyük oyunda olmadıklarını tespit etmek mümkün olmaktadır.

Muş Sancağı, Muş ve Uçkân nahiyelerinden müteşekkildir. Muş Nahiyesi'nin, Uçkân Nahiyesi'nden daha geniş bir alana yayıldığı ve Muş merkez ile sancağın doğu kısımlarını içine aldığı, Uçkân Nahiyesi'nin ise bugünkü Muş ilinin batı ve kuzey-batı kısımlarını içine alan daha dar bir alana yayıldığı tespit edilmektedir.

Muş'un idarî bakımdan istikrarlı bir yönetime sahip olmaması, buradaki ticarî ve ziraî faaliyetleri de oldukça etkilemiş gözükme-

tedir. Aslında tarım ve hayvancılığa müsait bir konumda olan bölgede, bu tür faaliyetlere yönelik ciddî bir teşebbüsün olmaması ve birçok köyün boşaltılmasını bu istikrarsızlığın bir göstergesi olarak telâkki etmek gerekir. Öte yandan, 1578 yılında başlayan Osmanlı-İran harplerinin 1639 yılına kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun süre bir tedirginlik ortamı yaratmasının, iktisadî faaliyetler açısından bölgedeki diğer merkezlerde olduğu gibi, tabii olarak Muş'ta da olumsuz etki yaptığını söylemek mümkündür.

